

Mistænkelige og pasløse folk

– om fire jyske omvandrende i og omkring året 1819

Af Ida Lund-Andersen

Om aftenen torsdag den 7. december 1819 brændte det på godset Højriis ved Ikast. Branden medførte, at herredsfoged Casper Møllers »...*samlige Ladegaards-Bygninger med en Deel Kreaturer og al anden Udbesætning etc. i ganske faa Minutter ganske fortæredes.*« (1). Man mistænkte en omvandrende person ved navn Johannes Axelsen for at have påsat branden og ville derfor meget gerne have fat på ham. Det kom til at betyde, at alle sognefogeder i herredet fik ordre om at »...*paagribe alle sig der opholdende mistænkelige og pasløse Folk, for om muligt ved saadan Afhøring at komme paa Spor efter hiin nederdrægtige Skurk.*...«. I hvert fald to sognefogeder anholdt nogle pasløse personer og overleverede dem til herredsfogeden. I Ørre sogn anholdtes et ungt omvandrende par, Hans Christian Nielsen Rosenlund på 23 år og Mette Katrine Jensdatter på 26 år, og i Sunds sogn anholdtes et andet omvandrende par, nemlig en gammel kone Benneth Kirsten Christophersdatter på 62 år, hendes yngste søn Christopher Jensen på 17 år, samt hendes datterdatter på 5-6 år. For alle disse fem personer gjaldt det, at de havde vandret omkring hele deres liv, og at også deres familie vandrede. Ingen af dem havde pas eller skudsmål, konfirmation havde de heller ikke fået. For Rosenlund og Mette Katrine gjaldt, at de ikke var lovformeligt gift og altså levede i synd. De ernærede sig for mændenes vedkommende ved glarmester- og blikkenslagerfaget og for kvindernes vedkommende ved tiggeri.

De nævnte personer var blot nogle få blandt mange omvandrende folk. Man kan læse om dem under betegnelser som fattigfolk, betlere, tatere, kæltringer, natmandsfolk, skøjere o.s.v. (2). Man får nemt et billede af nogle ekssotiske typer, som var udstødt af samfundet. Men hvem var de egentlig, disse omvandrende folk? Ofte færdedes de uden at have et pas, hvilket var ulovligt. Et pas var påkrævet, hvis man f.eks. ville gå omkring og tilbyde et håndværk, eller hvis man ville sælge noget. Det var ikke kun forbudt at gå omkring uden pas, det var også forbudt at tigge. For mange omvandrende personer gjaldt det desuden, at de ikke var konfirmeret (3). Den konstante vandring gjorde, at de ikke opholdt sig længe nok i et bestemt sogn til at

kunne nå at lære katekismen og trosartiklerne, samt at komme til offentlig eksamen i kirken. Konfirmationen var fra 1736 lovpligtig, og uden denne havde man ingen borgerlige rettigheder. Manglen på konfirmation betød, at præsten ikke kunne udstede et skudsmål, de omvandrende kunne ikke gå til alters, og de kunne ikke gifte sig. De omvandrende levede kort sagt på kanten af både loven og samfundet. Deres ulovlige liv gjorde, at de altid var i fare for at blive angivet og anholdt, men de blev det dog langtfra altid.

For herredsfoged Casper Møller medførte anholdelserne af de fire mistænkelige og pasløse personer ikke en afsløring af, hvor den formodede brandstifter Johannes Axelsen opholdt sig, og heller ikke, om det virkelig var Johannes Axelsen, der havde sat ild på Højriis. Forhørene kan derimod fortælle noget helt andet, nemlig om forskellige aspekter ved de omvandrendes liv, f.eks. det helt basale spørgsmål om deres aktivitetsfelter, dvs. hvordan de vandrede omkring, samt om deres sociale og økonomiske relationer til slægt, andre omvandrende og den bofaste landbefolkning. Det er emnet for denne artikel.

Stedet og de omvandrende

De omvandrende var mobile, men hvor mobile var de? Ligesom man let kan komme til at opfatte gårdmændene som en gruppe, der var meget lidt mobile, så har man nok modsætningsvis en tendens til at opfatte de omvandrende som en meget mobil gruppe, som man forestiller sig gik overalt. Dermed kan man nemt komme til at forestille sig, at de omvandrende pga. denne store mobilitet ikke var bundet til et sted, sådan som man kender det fra de andre grupper i samfundet.

Der synes generelt at være en tendens til at romantisere de omvandrendes leveform ved at se dem som frie fugle, der vandrede hvorhen vejen nu førte dem lige netop den dag. En opfattelse af, at de ikke var bundet af tid og sted, men bare kunne gøre, som de ville. Eller omvendt, at de var nogle sølle udstødte stakler, der ikke havde nogen rigtige sociale relationer. H. P. Hansen skriver: »*Den omstændighed, at de førte et stærkt omflakkende liv, gjorde, at folk hverken vidste, hvorfra disse omstrejferne kom, eller hvor de drog hen.*» (4). Men hvor gik de hen, alle disse omvandrende? Vandrede de virkelig på må og få, uden mål og med? Folk vidste måske ikke, hvor de drog hen, men mon ikke de omvandrende selv var klar over det? Fordi vi ikke umiddelbart kan se et mønster eller en mening med de omvandrendes leveform, romantisere vi os til én. Men i stedet kunne vi forsøge at sætte os ind i deres situation og forstå dem ud fra deres levevilkår.

Jeg har valgt *stedet* som en indgangsvinkel. Hvilken rolle spiller stedet i forhold til de omvandrende, hvordan er deres interaktions- eller aktivitets-

felter? Det er en klassisk etnologisk angrebsvinkel at studere et lokalområde, en landsby eller en anden form for sted eller rum ud fra feltbegrebet. Begrebet aktivitetsfelt, som blev introduceret af Börje Hanssen i 1950'erne, betegner det rum, inden for hvilket en social aktivitet finder sted. Det kan både gælde sociale aktiviteter inden for en bestemt gruppe og sociale aktiviteter, der forbinder mennesker fra forskellige grupper (5). Begrebet giver gode muligheder for at se på lokalsamfundet på tværs af f.eks. en fysisk afgrænset sognegrænse. Man tager menneskets geografiske, sociale og økonomiske aktivitetsfelter som udgangspunkt i stedet for at fokusere helt så meget på lokaliteten, det være sig sogn, landsby eller andet (6). Dermed bliver det aktivitetsfelterne, der trækker de analytiske grænser, og ikke sognets eller landsbyens grænser.

Gudrun Gormsens studie over hedebonden Peder Knudsens dagbog vil blive inddraget som sammenligningsgrundlag (7). Gormsen viser gennem Peder Knudsens dagbog hans aktivitetsfelter inden for både økonomiske, sociale og slægtsmæssige relationer, og det vil være interessant her at se, hvordan de to verdener, nemlig hedebondens og de fire omvandrendes, er både forskellige og ens. Netop fordi Peder Knudsen levede i det samme geografiske område, som de fire omvandrende personer bevægede sig rundt i, er han et godt valg. Også selvom hans dagbogsoptegnelser tidsmæssigt (1829-57) er lidt senere end forhørene fra 1819.

I den bofastes verden var det vigtigt, at gården med stuehus og udlænger var i en stand, der gav sikkerhed for tag over hovedet for både gårdens folk, dens dyr og forråd. Peder Knudsen bruger f.eks. kræfter på at isolere og beskytte vindsiden af husets ydermure med træk (tynde overfladetørv) (8). Også mark- og engarealer var af stor betydning for de bofastes overlevelse. Man ser hos Gormsen, hvordan Peder Knudsen ikke hvert år kunne få gødningen til at slå til på alle de store markarealer (9), ligesom han i dagbogen udtrykker bekymring, hvis han pga. sygdom eller dårligt vejr har svært ved at fodre dyrene eller tilså markerne (10). Netop i hans verden var disse ting væsentlige for at overleve.

Gormsen konkluderer om Peder Knudsen, at: *»Gården, jorden og arbejdet på den ene side og slægten og lokaliteten, han boede i, på den anden var væsentlige elementer i hans tilværelse og derfor også faktorer af stor betydning for udformningen af hans livsform, der som vist ovenfor så stærkt prægedes af, at han var bonde og afhængig af den jord han dyrkede.»* (11).

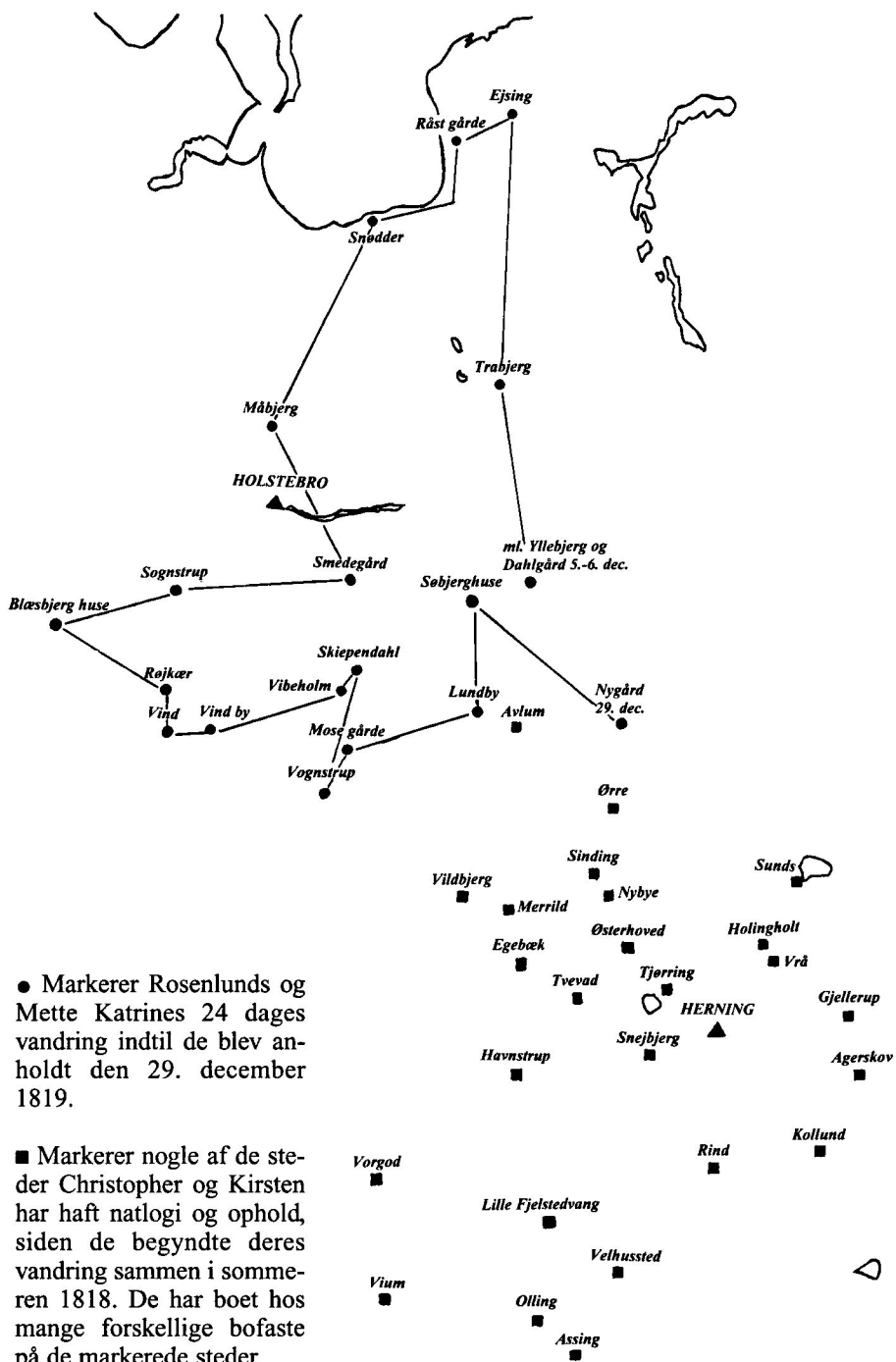
Anderledes så det ud for de fire omvandrende personer, der sad anholdt i arresten i december 1819. Først og fremmest havde de omvandrende ingen jord at dyrke. Derfor må det også have været nogle andre elementer, der var væsentlige for deres livsform.

En omvandrende havde ikke noget hus, men han behøvede alligevel tag over hovedet om natten. Om sommeren kunne de omvandrende nok finde et egnet sted, hvor de kunne overnatte i det fri, men om vinteren var de afhængige af, at der var nogle bosatte, som ville give dem natlogi. De omvandrende har heller ikke skullet bekymre sig om markudbytte for at sikre sig forråd og mad på bordet. Men også i deres verden har det selvfølgelig spillet en rolle, at de fik noget at spise. Snarere end at samle forråd var det vigtigt for dem at vide, hos hvem de kunne få noget i deres pose. Og de har holdt udkig efter småarbejder, de kunne udføre for de bofaste, f.eks. vinduer og andet, der trængte til at blive loddet. Ligesom vejret, vindforholdene, vejen og dem, de mødte undervejs, må være kommet ind som bestemmende faktorer for dagens vandring.

I forhørene af de fire omvandrende i 1819 får man et klart billede af de to pars omvandring. Christopher og Kirsten bliver bedt om at gøre rede for de steder, hvor de mest har haft logi og tilhold, siden de begyndte deres fælles vandring i sommeren 1818, og indtil afhøringen af dem den 13. december 1819. Rosenlund og Mette Katrine gør derimod rede for deres vandring og overnatningssteder for i alt 24 nætter i træk fra den 5. til den 29. december 1819. For begge parrenes vedkommende gælder det, at de har et godt kendskab til egnen, de kender navnene på de sogne og de byer, som de kommer i, og navnene på de personer, som de logerer hos. Ud af Rosenlunds og Mette Katrines 24 dages forløb er der kun to tilfælde, hvor de ikke kendte navnet på den person, de logerede hos. Der synes at være både retning og mønster i den vej, de valgte at gå. (Se kortet).

Rosenlund og Mette Katrines 24 dages vandring gik rundt om købstaden Holstebro og var på omkring 100 km. Da vi støder til, går ruten fra en banke i nærheden af Yllebjerg i Hodsager sogn og slutter i Nyegaard i Ørre sogn, hvor Jens Mortensen sender bud efter sognefogeden, der anholder dem.

Kirstens og Christophers beskrivelser dækker som nævnt en længere tidsperiode end 24 dage. Deres vandring gik i området omkring Herning (som dengang blot var en uanselig landsby). Man får ikke, som med Rosenlund og Mette Katrine, et billede af, at de gik fra det ene sogn til det andet i en bestemt retning, fordi de ikke beskriver ruten dag for dag. Dog ligger sognene meget samlet i en klump, ligesom i tilfældet med Rosenlund og Mette Katrine, så mon ikke deres organisering af ruten har lignet? Hos nogle bor de bare en nat, som det også ses beskrevet hos Rosenlund og Mette Katrine, men der er også steder, hvor de logerer i adskillige nætter ad gangen igen og igen. Gårdmand Laust Christensen fra Dahlgaard i Aulum sogn kunne, da han blev afhørt, fortælle, at han havde kendt »Kirsten Christophersdatter i omtrent 30 Aar, og at hendes Søn Christopher har han kjent fra Barndommen af«. Han fortalte også, at de ofte logerede i hans hus. På spørgsmålet,

● Markerer Rosenlunds og Mette Katrines 24 dages vandring indtil de blev anholdt den 29. december 1819.

■ Markerer nogle af de steder Christopher og Kirsten har haft natlogi og ophold, siden de begyndte deres vandring sammen i sommeren 1818. De har boet hos mange forskellige bofaste på de markerede steder.

om han plejede at huse andre pasløse og omvandrende personer, svarede han, at det gjorde han ikke. Om Laust Christensen var oprigtig i sin udtalelse, er svært at sige; man kunne godt forestille sig, at han ikke har ønsket, at herredsfogeden skulle blive alt for mistænksom over for ham og hans bekendtskaber.

Disse oplysninger giver et billede af væsentlige elementer i en omvandrendes tilværelse. Det ser ud til, at de fire omvandrende byggede deres verden op om nogle vigtige sociale relationer til bosiddende husmænd og gårdmænd i et tilpas stort område, der gjorde, at der gik nogen tid, før de kom igen. Dermed kom de ikke til at overbelaste deres sociale relationer. Det synes at have været en fordel at kende de bofaste; det var indlysende vigtigt at vide, om de var venligt indstillede over for de omvandrende, eller om de ønskede dem anholdt. Rosenlund siger på et tidspunkt i forhøret om en sammenkomst med andre omvandrende, at »...*de var samlet i et venligt Huus...*«. Desuden har det været vigtigt med flere bofaste bekendtskaber i hvert sogn. F.eks. nævner Kirsten og Christopher, at de logerer hos flere forskellige bofaste personer i hvert sogn; de har altså nok ikke besøgt de samme gårde og huse hver gang, de var i sognet.

Det kunne også næsten se ud som om, de to par har delt områderne imellem sig, således at Rosenlund og Mette Katrine vandrede og logerede i de 13 sogne omkring Holstebro, mens Kirsten og Christopher vandrede i de 13 sogne omkransende Herning. Det hænder dog, at de er i det samme sogn samtidig, men så logerer de ikke hos de samme gård- eller husmænd.

Her skal det nævnes, at Mette Katrine var datter af Kirsten, og dermed søster til Christopher. De to omvandrende par var altså nært beslægtet, og noget kunne tyde på, at netop deres slægt faktisk holdt sig til at vandre i dette område. Ud over at Rosenlund og Mette Katrine fandt sammen, fandt også én af Rosenlunds brødre sammen med én af Mette Katrines søstre. De fleste af de andre omvandrende, de møder, er de i slægt med. Også H. P. Hansens bog »Natmændsfolk og kjæltringer« leder tanken hen i retning af, at de omvandrende har hørt til i visse områder. I hvert fald har de forskellige grupper af natmændsfolk i bogen fået navne efter de områder, som de kom fra eller hørte til i: »Rind kjæltringer«, »Dejbjerg-Kvembjerg folkene«, »Grønningerne« osv.

At man sandsynligvis har vandret i bestemte områder og været knyttet til disse, viser sig også i forhøret af f.eks. Rosenlund. Han har siden sin barndom gået omkring i Thy, Salling, nord og vest for Holstebro. Som barn gik han også omkring i Himmerland, men det gør han ikke længere. Da Mette Katrine fandt sammen med Rosenlund, ser det ud til, at hun fik tilføjet nye områder til sin vandring, nemlig Thy og Salling. Mette Katrine opgiver ikke, hvor hun gik som barn, men hvis man ser på de steder, hendes mor Kirsten

har født sine børn, har hun sandsynligvis gået mere syd for Holstebro, ja faktisk så langt ned som til området mellem Skjern og Varde (12). Det er sandsynligt, at man har truffet sit valg af partner ud fra, hvor de gik, og hvilke sociale og økonomiske relationer, de havde dér; eller i hvert fald fået kone eller mand fra de omkringliggende områder. Rosenlund og Mette Katrines slægters vandringsområder har stødt op til hinanden i Hammerum herred.

De omvandrendes slægtsrelationer

Ser vi på gårdmanden Peder Knudsens relationer til slægten, er de, ifølge Gormsen, både sociale og økonomiske. Knudsens slægt boede inden for et overkommeligt geografisk område (13). For Peder Knudsen betød dette, at han altid vidste nogenlunde, hvor hans familie befandt sig, og hvor han kunne finde dem, hvis han f.eks. skulle låne korn, penge eller andet, eller hvis han skulle have lavet smede- eller væverarbejde, hvilket han fik udført af sine to svogre (14).

Ligesom Gormsen har set på Peder Knudsens slægtsrelationer, kan man tilsvarende se på de fire omvandrendes slægtsrelationer. Både Rosenlund, Mette Katrine og Christopher var født på vandring, og mange af deres nære slægt vandrede som nævnt også omkring i 1819. Derfor skulle man synes, at deres forhold til familien var anderledes end Peder Knudsens. Helt konkret kunne man formode, at dette har betydet, at de ikke altid har vidst, hvor deres slægt befandt sig, og derfor ej heller bare har kunnet opsøge dem, hvis de ville låne et eller andet, f.eks. bly eller et redskab, som var nødvendigt, når man skulle sætte vinduer i.

Begge de to omvandrende par blev i forhørene spurgt, om de inden for den seneste tid på deres vandring havde mødt andre omvandrende. Det gjaldt for begge par, at de *havde* mødt andre omvandrende, og når man kigger lidt nærmere på deres oplysninger, viser det sig, at mange af disse var nære slægtninge. Rosenlund og Mette Katrine havde mødt en af hendes brødre, og Christopher og Kirsten havde set fire af Kirstens døtre og en af hendes sønner.

Kirsten blev i forhøret spurgt, hvor mange børn hun havde, hvad de hed, og hvor de opholdt sig. Til dette svarede hun, at hun havde avlet 12 børn med sin nu afdøde mand, »*Derudaf er, saavidt hun ved, de 7 levende, nemlig 2 Sønner og 5 Døtre.*« Umiddelbart ved hun altså ikke helt, om de alle 7 lever på forhørstidspunktet. Dog viser det sig i løbet af forhøret, at hun inden for de sidste par måneder havde set seks af sine syv børn! Og i mange tilfælde havde hun også på sin vandring rundt i egnen hørt om sine børn, og hvor de opholdt sig. Om sin datter Kirsten Jensdatter refereres hun for følgende: »*Hun skal nu efter hvad Deponentinden har hørt [...] være i Følge*

med en Glarmester navnlig Johannes Axelsen...«. Det var lige præcis denne Johannes Axelsen, der var eftersøgt for branden på Højriis.

På spørgsmålet om, hvor hendes børn opholder sig, kunne hun ikke svare; hun ved kun, hvor den søn er, som hun er blevet anholdt sammen med. Det er dog ikke usandsynligt, at hun har vidst mere, end hun har ønsket at fortælle. Hun har jo ikke ønsket, at hendes børn skulle ende i den samme situation, som hun selv var endt i, nemlig at blive anholdt og afhørt. Man ser også i forhøret af Rosenlund, at han i sine svar på spørgsmålene om, hvem han har mødt på sin vandring, svarede på en måde, så det ikke ville være muligt at finde disse omvandrende. Det ser altså ud til, at de har prøvet at dække over deres slægtninge. Det skulle være mærkeligt, om ikke de har hørt mere på deres vandring, end de fortæller til politiet.

Kirsten og Christopher gav også udtryk for, at de intet vidste om Johannes Axelsen, som politiet så gerne ville have fat i. Det lyder usandsynligt, at de intet har vidst, idet de kun 6 uger før forhøret har set Kirstens datter Johanne i flere timer; også Rosenlund har mødt denne datter og talt med hende. Denne datter gik omkring med sin søster Kirsten Jensdatter og den berygtede Johannes Axelsen.

Det er oplagt, at det har været sværere for de omvandrende at finde deres slægtninge, end det var for de fastboende. Men det ser alligevel ud til, at de omvandrende, hvis de havde brug for det, var i stand til at finde hinanden. I hvert fald lykkedes det for Kirstens datter Johanne Jensdatter at finde Kirsten og Christopher, da de opholdt sig i Sollgaard hos Christen Svendsen i Aulum ca. 6 uger før anholdelsen. Hun havde fortalt, at hun var kommet til denne egn for at få sin mor til at tage sig af sin søster Kirsten Jensdatters ældste datter. I forhøret af Rosenlund fremgår det, at det var, »fordi Johannes Axelsen var for haard i Omgangen med Barnet«. Kilderne fortæller ikke noget om, hvor lang tid det tog for hende at finde Kirsten og Christopher, men man får et klart billede af, at det var muligt for de omvandrende at finde andre omvandrende.

Set i forhold til det just behandlede afsnit om de omvandrendes opereren i det geografiske rum, undrer det ikke, at det lykkedes datteren at finde Kirsten og Christopher. Datteren har vidst, i nogenlunde hvilken egn hun skulle lede, og hun har undervejs i hvert fald mødt Rosenlund, som hun har kunnet spørge om hjælp til eftersøgningen. Og mon ikke hun også har mødt andre omvandrende, hun kunne spørge. Måske har hun også været forbi de gårde, hvor hun vidste, at de kendte hendes moder, fordi hun selv som barn var kommet der år efter år. Det ser altså ud til at de omvandrende, med deres kendskab til slægten og deres sociale relationer rundt omkring i landskabet, alligevel har haft mulighed for at finde frem til deres omvandrende slægtninge.

Slægten som socialt og økonomisk sikkerhedsnet

Som beskrevet ovenfor søgte Kirsten Jensdatter hjælp hos sin moder i forbindelse med, at den mand, hun levede sammen med, var for hård ved hendes seksårige barn. Man brugte altså åbenbart den nærmeste slægt, når man havde brug for hjælp af den ene eller anden slags. Ifølge Christopher havde det lille barnebarn også tidligere gået rundt med Kirsten og Christopher.

Christopher fik også hjælp af sin nære slægt, nemlig fra sin ene bror, efter at han i 1818 blev løsladt fra Holstebro arrest. Efter løsladelsen gik han til Aulum sogn, hvor han mødte sin ældre bror Jens Christian Jensen Glec-rup, som var glarmester og kedelflicker. Denne havde, i modsætning til sin bror Christopher, politipas og dermed tilladelse til at gå omkring og udøve sine fag (15). Christopher fortæller, at han af sin ældre bror »...i nogle Dage, da de fulgtes ad i Ørre og Hodsager Sogne blev givet Underholdning og underviist i at lodde Blik- og Kobbertøj.«. Hans møde med broderen betød, at han fik lært faget som glarmester og kedelflicker og dermed fik noget at tilbyde til gengæld for kost og logi på sin vandring rundt.

Hedebonden Peder Knudsen sendte ikke sine børn ud at tjene, men brugte deres arbejdskraft på gården. Med alderen overtog de det arbejde, som en tjenestekarl havde været ansat til at klare, så længe børnene endnu var for små til det hårde arbejde. De blev efterhånden oplært til at klare flere og flere opgaver på gården (16). Som omvandrende har man ikke haft udgifter til tjenestefolk, men man har ligesom bønderne haft udgifter til de børn, der var for små til at forsørge sig selv. Man kan sige, at jo flere børn, de omvandrende har haft med sig på vandringen, jo mere skulle de tigge sig til, eller jo flere vinduer, kedler osv. skulle de lodde. Og ligesom bøndernes børn blev oplært til bondeerhvervet ved at arbejde, så må de omvandrendes børn også være blevet oplært til livet som omvandrende ved igennem deres barn-dom at følge med deres forældre omkring.

Ligesom husmands- og bondebørn ofte kom ud at tjene, ser det også ud, som om de omvandrendes børn på et tidspunkt forlader deres forældre. Også her spiller slægten en rolle; det gjorde den i hvert fald for både Mette Katrine og Rosenlund. De forlader ikke bare deres forældre og går omkring alene, men kommer derimod til at vandre omkring sammen med nogle af deres ældre søskende. Mette Katrine forlod sine forældre som 13-årig og kom »...i Følgeskab med sin ældre Søster Kirsten og sin yngre Søster Johanne«. Med dem vandrede hun rundt i flere år, indtil hendes far døde i 1813. Fra den tid vandrede hun rundt med sin bror Christopher og sin mor. Herefter vandrede hun omkring med sin kæreste. Også Rosenlund kom fra sit 18. år til at vandre omkring med sin bror Simon og søster Ane Margrethe

samt dennes mand Johan Meyer. De sidste to år havde han gået rundt med Mette Katrine.

Slægten har altså spillet en væsentlig rolle for de fire omvandrende og deres familie, både socialt og økonomisk. Når børnene forlod deres forældre, har de først vandret omkring med deres søskende, senere har de mødt en kæreste og først da forladt familien. Dog har de stadig kunnet trække på deres slægt, sådan som man ser, at Kirsten Jensdatter fik hjælp hos sin mor til sit ældste barn, og som Christopher, der af sin bror får hjælp til »uddannelse«. Det ser ud til, at familien også for de omvandrende har været den nærmeste og vigtigste sociale relation.

De omvandrendes økonomiske relationer

De håndværk, som de jyske kæltringer tilbød, var, ud over blikkenslager- og glarmesterfag, udøvelsen af håndteringer som gildere (kastning af dyr), hægtemagere, skorstensfejere osv. (17). Det er alle håndværk, som ikke kræver mange redskaber, og som derfor er lette at have med rundt på vandringen. Man ser også i en stor jagt på betlere, der fandt sted på Sjælland i 1790, at mange af de omvandrende tiggere supplerede deres vandring ved handel med småkram, hvedebrød o.l. Eller de tilbød et håndværk som syerske, skoflikker, maler, violinspiller og skorstensbygger (18). Mange omvandrende har tilsyneladende haft noget at tilbyde den fastboende befolkning ud over kun at tigge.

Den tyske historiker Otto Ulbricht har lavet en mikrohistorisk studie af tiggeren Johann Gottfried Kästners verden omkring 1775 (19). Her får man et fint billede af, hvordan den tidlige håndværkssvend efterhånden skaber sig en profession som tigger med alt, hvad det indebærer. Ulbricht skriver, at betleren Kästner nok har kunnet tjene flere penge som tigger end som daglejer eller håndværker, og at det derfor bedre kunne betale sig for ham at være tigger (20). Om det også er tilfældet i de danske omvandrendes verden, er svært at se. De fire omvandrende var i hvert fald ikke så velhavende som den tyske tigger Kästner, der havde flere sæt tøj at vælge imellem. Det pæne tøj var til vandringen og til at komme ind i byerne med, for dermed så han og hans samleverske ikke så mistænkelige ud. Det »fattige tøj« blev brugt til selve tiggerprofessionen, idet det ikke gav almisser nok, hvis man så for pæn ud (21). For alle de fire jyske omvandrende, som blev forhørt i 1819, gjaldt det, at de var fattige. De havde kun det tøj, de gik og stod i, samt for mændenes vedkommende en glarkiste med nogle få redskaber; ud over dette havde de intet. Alligevel har der været økonomiske relationer imellem de omvandrende og de bofaste. Hvor der ikke var tale om handel

med penge, var der tale om vareudveksling, som da nok også må regnes for den mest almindelige handelsform.

Ser man et øjeblik på den bofaste hedebonde Peder Knudsen, byttede han sine egne producerede varer for varer, som han manglede. I april 1842 begav han sig f.eks. til Høstrup, hvor han for det smør og garn, han havde med, fik hør, kardus og et par træsko. Gårdmændene i sognet lavede også byttehandler med hinanden; det kunne være med kvie- og tyrekalve eller andet (22). Noget lignende kan man se beskrevet i forhøret af Christopher.

Både Rosenlund og Christopher bar på deres vandringer en glarkiste med sig. Når de kom gående med glarkisten på ryggen, vidste folk, hvem de var, og hvad de kunne. Der må have været en vis symbolværdi i denne kiste, både over for de andre omvandrende og over for de bofaste. Man kan forestille sig, at nogle bofaste straks har lukket af og håbet, at manden med glarkisten gik videre, mens andre har været mere åbne og måske set efter, om det var en omvandrende, som de kendte, og måske endda havde gemt noget arbejde til.

Christophers glarkiste var blåmalet og indeholdt forskellige redskaber, nemlig: »1 liden Glarmesterhammer, 1 Tollekniv, 1 Syl, 1 liden Sporhage, 1 Stykke tyndt Messing og 1 Stump Tin«. Glarkisten havde han byttet sig til fra en anden omvandrende ved navn Niels Jensen fra Ryde Sogn. Byttet bestod i, at Christopher for sin tidligere glarkiste fik Niels Jensens glarkiste samt 3 mark, noget gammelt bly og en hugtang. Også hvert enkelt redskab måtte han i forhøret gøre rede for. Her viser det sig, at han er kommet til flere af redskaberne gennem andre omvandrende. Flere af redskaberne havde han byttet med den just nævnte Niels Jensen, og for to metalknapper havde han byttet sig til noget tin. Desuden havde Christopher på et tidspunkt købt glas af sin bror Jens Christian Jensen Gleerup. Der foregik altså både handler med naturalier og penge, og det viser, at de omvandrende ind imellem faktisk *havde* penge. I forhørene kommer det også frem, at Kirsten en enkelt gang eller to gav Christopher nogle penge til at købe glarmestermaterialer for.

Men det er ikke kun imellem de omvandrende, at der findes økonomiske relationer. Også imellem de omvandrende og de bofaste ser man handelsrelationer. De højeste beløb, som nævnes, er omkring tre og fire mark. Pengene gik ikke kun fra de bofaste til de omvandrende, også de bofaste kunne kræve penge af de omvandrende. I hvert fald fortalte Kirsten i forhøret, at hun havde aftalt med Laust Christensens kone på Dahlgaard i Aulum, at hun for logi i 8 dage i julen skulle betale med noget, hun havde strikket, samt 3 mark. I forhøret af Laust Christensen benægter han at have aftalt noget i den retning. Han var enig så langt, at de havde aftalt, at Kirsten og Christopher skulle logere hos ham i julen, men ikke i hvor lang tid, og han havde da

»...ingen Sinde faaet eller forlangt noget Vederlag for de anholdte Personers Logi.« Han ville dog godt medgive, at Kirsten skulle strikke noget til hans søn.

Det er ikke nemt at vide, hvem der taler sandt. Grunden til, at Kirsten påstår, at de skulle betale for at bo på Dahlgaard i julen, kunne meget vel være et forsøg på at vise, at selvom de var fattige, kunne de klare sig selv ved at vandre, og dermed sige, at der ikke var nogen grund til at sende dem til forsørgelse i deres hjemsogne. Selv har hun sikkert ikke været begejstret for tanken om at skulle tilbage til Aulum, hvor hun netop i april 1818 var blevet bedt om at klare sig selv ved tiggerier, og da helst uden for Aulum.

Om der virkelig var penge involveret i handlen mellem gårdmanden og de to omvandrende, får vi aldrig at vide, men at der var en økonomisk aftale i form af strikkearbejde, er der ikke nogen tvivl om. Og det ser da heller ikke ud til at være et enestående tilfælde. Det ser ud til, at Kirsten har strikket meget på sin vandring rundt i egnen. Også til Christen Sollgaards søn havde hun en aftale om at strikke en uldtrøje. Hvorfra Kirsten fik uldgarnet til trøjen, fortæller forhøret ikke noget om. Hun kan have tigget sig til ulden eller garnet, eller hun kan have fået det fra Sollgaarden i forbindelse med, at aftalen kom i stand. Hvis det sidste var tilfældet, må der have været en vis tillid fra i hvert fald nogle bofaste over for de omvandrende. Netop de bofaste gårdmænd, som Kirsten har økonomiske aftaler med i form af strikkearbejde, er da også nogle af dem, som hun og Christopher logerede mest hos. Det er ikke usandsynligt, at de bofaste har betroet de omvandrende noget uld, egnen er kendt som »bindeegn«, hvor der også var tradition for et forlagsystem (23). Langt senere, nemlig i 1868, i en retssag om tyveri havde Kirstens datter Mette Katrine en aftale om at spinde garn for en karl på Herningsholm for 20 skilling pundet (24). H. P. Hansen mener, at det ellers var sjældent, at kæltringerne arbejdede for folk dengang. Men spørgsmålet er, om ikke de faktisk har arbejdet en hel del for de bofaste? H. P. Hansen skriver da også, at de omvandrende koner solgte de strømper, de strikkede, til købmændene for brændevin og andre nødvendighedsartikler (25). Det er meget almindeligt i den litteratur, der er skrevet om de omvandrende, og især om natmandsfolk og kæltringer, at fremstille disse som udstødte og uønskede af resten af befolkningen. Det virker dog med disse eksempler absolut ikke, som om disse folk var afskyet så meget, at man f.eks. ikke ville gå med det tøj, de fremstillede.

Mette Katrine siger, at »de have ernæret sig deels ved den Smule han [Rosenlund] som Glarmester har kunnet fortiene, deels ved Betlerier af hende paa deres Omvandring«. Også Kirsten og Christopher lægger vægt på, at de ernærer sig ved *både* hendes tiggerier og strikning samt ved hans kunnen inden for glarmester- og blikkenslagerfaget. Hvis i hvert fald nogle

gårdmænd tog imod det strikkearbejde, som Kirsten udførte, hvorfor skulle andre så ikke også gøre det, og hvorfor skulle de så ikke også tage imod Christophers kunnen? Og hvis de alligevel ydede natlogi og mad til de omvandrende, som det har vist sig i forhørene, at de gjorde, hvorfor skulle de så ikke modtage noget fra de omvandrende til gengæld? At de omvandrende køber glas og bly og bytter sig til flere redskaber end dem, de allerede var i besiddelse af, tyder jo også netop på, at de har arbejdet som glarmestre og blikkenslagere.

Strømpebånd som gave

Ud over at tjene ved at strikke uldne trøjer, fortalte Kirsten i forhøret, at hun også vævede strømpebånd. Christopher gør meget ud af, at de ikke bare logerede og spiste hos folk, men at de ydede noget til gengæld. Om de steder, han og moderen har logeret, siger han, at han ikke har betlet »...*men enten givet dem Vederlag for Logi og Fortæring ved at lodde for dem eller reparere Vinduer eller og har hans Moder strikket Strømpebaand og foræret dem...*«. Det ser ud til, at der ligger en helt klar handelsaftale mellem Kirsten og de to gårde Dahlgård og Sollgaard, mens strømpebåndene mere har fungeret som en lille gave. Om strømpebåndene ligefrem har kunnet udgøre en lighed imellem de omvandrende og den bofastes ydelse i form af natlogi og mad, er umuligt at svare på. Men man kan måske sige, at Kirsten har udvist sin gode vilje over for de bosatte, og dermed har hun givet sig selv og Christopher mulighed for at komme igen, også selvom ydelserne måske var ulige. Og på grund af de omvandrendes udviste taknemmelighed har de bofaste haft svært ved at sige nej en anden gang, Kirsten og Christopher kom forbi. Ligeså velment foræringen af strømpebåndet kan have været, ligeså anmassende og påtrængende kan den dog samtidig have været. Den franske sociolog og antropolog Marcel Mauss, der har skrevet om gavegivning i såkaldt »primitive« samfund, påpeger, at gaven ikke kun skal opfattes som en økonomisk relation, men i lige så høj grad skal anses for være en social relation. Gavegivningen har tre forskellige moralske eller socialt normbundne forpligtelser i sig. Der er en forpligtelse til at *give*, samt til at *modtage* og til at *gengive* (26). Idet Kirsten giver strømpebåndene til de bofaste, forpligter hun de bofaste til at modtage gaven, også selvom de helst var fri, og dermed forpligter hun dem samtidig til at yde gengæld i form af et nyt natlogi på et senere tidspunkt.

Som det er fremgået af kilderne, var der både sociale og økonomiske relationer imellem de bofaste og de omvandrende, og måske har de haft større betydning, end man har lagt vægt på i tidligere forskning. Der er i etnologien en gammel tradition for at studere bøndernes lokale binæringer i form

En omvandrende familie holder hvil ved en gård på den jyske hede. Billedet er malt af Hans Smidth, som i slutningen af 1800-tallet malede en række billeder af natmandsfolk og kæltringer. Hans Smidth var inspireret af St. St. Blichers fortællinger om denne befolkningsgruppe. En reproduktion af billedet findes på Frilandsmuseet. Fotograf: Peter Danstrøm.

af produktion af jydepotter, kalk, humle, uldforarbejdning osv. til salg til andre bønder gennem de såkaldte sektionmarkeder (27). Her var der tale om en biproduktion af varer, som bl.a. blev solgt til andre landsdele, hvor denne produktion ikke fandt sted. Denne forskning har vist, at nok var bønderne selvforsynende, men de købte også varer produceret i andre dele af landet (28).

Fordi man sjældent har set på de sociale og økonomiske relationer mellem de fastboende og de omvandrende, har man heller ikke set på den handel, der har fundet sted imellem dem. Og det er da heller ikke til at vide, hvor stor den har været, men sandsynligvis har den været af større betydning, end den er blevet gjort til.

Truslen om ildspåsættelse

Beslægtet med gavegivningens forpligtelse kan en handling som truslen om ildspåsættelse sige noget om det magtforhold, der har været imellem de bofaste og de omvandrende. Både i kilderne og i litteraturen om de omvandrende er ildspåsættelse, samt truslen om og frygten for den, ofte nævnt.

Truslerne fortæller os, at de omvandrendes og de bofastes relationer ikke var konfliktløse. Konflikten imellem de omvandrende og de bofaste opstod, når den ene part ikke handlede, som den anden part forventede.

Repressalier i form af udelukkelse af det sociale fællesskab behøvede den bofaste selvfølgelig ikke at frygte, hvis han ikke gav den omvandrende noget. Til gengæld kan man opfatte truslerne om ulykker og ildebrand som den omvandrendes repressalier. For den omvandrende lå der i ildebrandstruslen en mulighed for at vende det magtforhold, der ellers var mellem de to grupper.

Det er ikke svært at forestille sig, at de omvandrende ind imellem har truet sig til kost og logi. At true med ildebrand var et godt kort at trække ud af ærmet, hvis den bofaste ikke ville give nogen almisser til den omvandrende. Det værste der kunne ske for en bofast var, at gården brændte; den var jo netop, som nævnt, et af de vigtigste elementer i bondens tilværelse. Brændte gården, befandt gårdmanden sig pludselig i samme situation som den omvandrende. Så ville han selv være nødt til at gå tiggergang. Dog uden kendskab til det liv, som en omvandrende levede, og uden den nødvendige viden for at overleve.

Stedet og rummet – en afslutning

I etnologien har man haft tradition for at studere de bofaste og se på deres relationer til den omgivende verden ved at tage udgangspunkt i selve det sted, som de bofaste var knyttet til i form af gård og jord. Hos Gormsen får man et billede af, at den bofaste har opereret ud fra det sted, hvor gården og jorden lå placeret, og at selvom der har været tale om et differentieret aktivitetsfelt i forhold til både slægt, naboer, handelssteder osv., så har der været en grænse for, hvor langt væk man har bevæget sig fra gården, og altså fra det sted, man har været tilknyttet. Hedebonden Peder Knudsens geografiske aktivitetsfelt rækker i forbindelse med hans økonomiske relationer ca. 20 km ud fra gården.

De bofaste var bundet til stedet på grund af deres gård og jord, derfor er det også naturligt, at deres verden går ud fra stedet, og at man har studeret dem og deres sociale og økonomiske relationer ud fra deres sted. Men en sådan synsvinkel er ikke mulig i forhold til de omvandrende. For de omvandrende var ikke som de bofaste knyttet fast til et bestemt sted. De opererede ikke ud fra et sted (*place*), som de bofaste gjorde, men opererede derimod i et rum (*space*) (29). Hvor Peder Knudsens felter går ud fra det sted, hvor han er bofast, så ser den omvandrendes felt umiddelbart mere sporadisk ud. Men det skal, som vist i begyndelsen af denne artikel, ikke vildlede én til at tro, at det er tilfældigt. Der var både mening, mønster og retning i den vej, som den omvandrende valgte at gå.

Sammenligner man Peder Knudsens aktivitetsfelter med de to omvandrede pars aktivitetsfelter, er forskellen markant. Alene Rosenlunds og Mette Katrines 24 dages vandring rundt om Holstebro var på ca. 100 km, og det område de generelt opererede i, nemlig Thy, Salling og Hammerum Herred, var langt større endnu. Hvor de bofaste har fået deres tilværelse til at fungere i området omkring deres bosted, så har Rosenlund og Mette Katrine haft brug for i hvert fald tre områder på hver ca. 100 kilometers radius til at få deres tilværelse til at fungere.

Set i forhold til dette er det naturligt, som H. P. Hansen skrev, at »...at folk hverken vidste, hvorfra disse omstrejfer kom, eller hvor de drog hen« (30). De omvandrendes verden var jo på en måde langt større end de bofastes, og det har den også været nødt til at være, hvis de skulle holde deres relationer til de fastboende på et fornuftigt plan. Og den var ikke kun større i forhold til den geografiske radius, men også i forhold til deres sociale og økonomiske relationer. At det var så svært for Hammerum Herreds politi at finde Johannes Axelsen fortæller bl.a. noget om, hvor lidt forståelse og kendskab det omgivende samfund har haft til de omvandrendes verdener og den måde, hvorpå de opererede i det geografiske rum.

Det må have været en fordel for de omvandrede, at den bofaste befolkning ikke havde kendskab til deres vandringmønstre og sociale og økonomiske relationer til både slægt, andre omvandrede og venlige bofaste. Det har ikke været svært for dem at dække over hinanden, f.eks. i politiafhøringer, som de fire omvandrede nu og da blev udsat for p.g.a. deres ulovlige vandring. Det var altså faktisk en fordel for de omvandrede, at de bofaste og staten ikke kunne forstå dem og deres opereren i rummet – det betød nemlig, at de lettere kunne skjule sig, hvis de var efterlyst af politiet.

Hos Otto Ulbricht får man også et billede af tiggeren Kästners vandringsrute fra slutningen af 1775 til slutningen af 1776. Ligesom hos de fire jyske omvandrede giver den et billede af, at Kästner ikke var uden mål i sin færden, men at hans liv som tigger, herunder hans rute, var systematisk og rationelt organiseret (31). Selvom de omvandrede ikke var knyttet til et bestemt sted, så viser forhørene dog, at de fire omvandrede var knyttet til et område eller til rummet, de opererede i, ligesom de bofaste var knyttet til deres sted. De gik ikke bare rundt uden mål og med; de kendte deres område og holdt sig i det.

Betlerjagten på Sjælland i 1790 viser også, at mange af dem, som blev fanget, ikke gik langt fra det sted, hvor de endnu havde bopæl, eller som de oprindeligt kom fra (32). Nogle af dem, som blev fanget, havde vandret i flere år, og her har der nok været nogle lignende mønstre, som man også ser det hos både de to jyske par og hos den tyske tigger Kästner.

Netop fordi stedet i forskningen er kommet til at spille en så stor rolle, er

man nok kommet til at overse de omvandrende noget, og derfor har man heller ikke set, at også disse var en del af samfundet. Ikke kun som udstødte, men også som en gruppe, der var en del af samfundet, både hvad angår sociale og økonomiske relationer. Og ved at se på de omvandrende som en kulturel gruppe for sig, med egne normer og værdier, egne aktivitetsfelter og socioøkonomiske relationer, kan man forsøge at få de omvandrende fri af den stereotype forestilling, som man oftest har om dem. De omvandrende var ikke kun typer som »tatere«, »natmænd«, »skøjere«, »kæltringer«, og hvad de ellers er blevet kaldt. De var mennesker.

Noter:

1 Rigsarkivet. Danske Kancelli. Jydske-Fyenske Justits- og Politidepartement. Henlagte sager ang. Natmandssagen i Nørrejylland. Nr. K26. År 1803-1836. I denne pakke ligger fire afskrevne/kopierede forhør. Alle følgende citater og henvisninger til forhørene af Rosenlund, Mette Katrine, Christopher og Kirsten stammer fra ovennævnte kilde, hvis ikke andet er særskilt angivet. 2 Rasmussen 1981, Varnild 1981, Schmidt 1982, Hansen 1959. 3 I en betlerjagt på Sjælland blev der i 1790 fanget ca. 250 omvandrende personer. Karakteristisk for disse personer var at de fleste ikke havde hverken pas eller skudsmål, for dem som fremviste et skudsmål var det typisk udløbet. Havde de begyndt deres vandring allerede før konfirmationsalderen var de ikke konfirmeret; mange af de omvandrende par var heller ikke gift med hinanden. Landsarkivet for Sjælland. Børnehuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Straffeanstalten på Christianshavn (BTRF) Domme m.v. 1790 jan-maj. Nr. 318. 4 Hansen 1959, s.19. 5 Gormsen 1982, s. 41. 6 Hanssen 1975, s. 115. 7 Gormsen 1982. 8 Samme, s. 11. 9 Samme, s. 9. 10 Samme, s. 40. 11 Samme, s. 40-41. 12 Hansen 1959, s. 179ff. Hansen har fundet dåbsårene på otte af Kirstens tolv børn i forskellige kirkebøger. 13 Gormsen 1982, s. 18. 14 Samme, s. 22. 15 Hansen 1959, s. 185. 16 Gormsen 1982, s. 35. 17 Hansen 1959, s. 57. 18 Hansen 1984, s. 107. 19 Ulbricht 1994. 20 Samme, s. 380. 21 Samme, s. 376ff. 22 Gormsen 1982, s. 20-22. 23 Blicher 1978, s. 131ff. 24 Hansen 1959, s. 63. 25 Samme, s. 63. 26 Hastrup & Ovesen 1990, s. 232ff. 27 Wolf 1973. 28 Stoklund 1998. 29 Olwig & Hastrup 1997. 30 Hansen 1959, s. 19. 31 Ulbricht 1994, s. 380. 32 Hansen 1984, s. 101.

Litteraturliste:

Blicher, Niels 1978 (1795): *Topografie over Vium Præstekald af Niels Blicher 1795*. Herning. (Udgivet af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen og Poul Kristensen).

Gormsen, Gudrun 1982: *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*. Etnologisk Forum, Odense.

Hansen, Bente Dahl 1984: *Betler eller almisselem*. Odense.

Hansen, H. P. 1959-60 (1921-22): *Natmændsfolk og Kjeltringer*. København.

Hanssen, Börje 1975: *Metodiske synspunkter på studiet af lokalsamfund*. København. (Det danske historikermøde 1973).

Hastrup, Kirsten & Ovesen, Jan 1990: *Etnografisk grundbog*. København.

Olwig, Karen Fog & Hastrup, Kirsten (red.) 1997: *Siting Cultures. The Shifting Anthropological Object*. London.

Rasmussen, Alan Hjort 1981: *Fattig og udstødt*. I: Steensberg, Axel (red): *Dagligliv i Danmark*. Bind 1. København.

Schmidt, August F. 1982: *Fattigfolk*. I: Steensberg, Axel (red.): *Dagligliv i Danmark*. Bind 5. København.

Stoklund, Bjarne 1998: *Bønder og binæring*. I: *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*. Nr 2.

- Ulbricht, Otto 1994: Die Welt eines Bettlers um 1775. Johann Gottfried Kästner. I: *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag. 2. Jahrgang, Heft 3.*
- Varnild, Ib 1981: Betlere eller fattigfolk. I: Steensberg, Axel (red.): *Dagligliv i Danmark.* Bind 3. København.
- Wolf, Eric 1973: *Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling.* København.

Utrykte Kilder:

- Rigsarkivet: Danske Kancelli. Jydsk-fynske justits- og politidepartement. Henlagte Sager ang. Natmandsfolkene i Nørrejylland. Nr. K26. 1803-1836.
- Landsarkivet for Sjælland: Børnehuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Straffeanstalten på Christianshavn (BTRF). Domme m.v. 1790 jan-maj. Nr. 318.

Summary

Suspicious people without passports – the movements of four Jutland travelling people in and around the year 1819

After a case of arson in December 1819 at least four travelling people of no fixed abode were interrogated in an attempt to find the suspected arsonist. The questioning did not lead to the solving of the arson case, but it does tell us something about various aspects of the lives of the four people. The article emphasizes the description of the people's fields of activity, that is their way of operating in geographical space, and looks at their social and economic relationships with their kin, other travellers and the sedentary rural population.

It would appear that there is a power struggle between the travellers and the settled residents in the former group's attempts to obtain charity and lodgings, and in the latter group's attempt to avoid giving charity. This is shown by the travellers' use of garters as gifts and the threat implicit in the arson.

One may be tempted to believe that the travelling people were free spirits moving around everywhere, but through the interrogations one gets a picture of the way the people stick to particular areas. In these areas they have built up both social and economic relations with their close kin, other travellers and not least the settled farmers and cottagers. These are all elements that are important in the travelling life. The important elements in the farmers' lives, on the other hand, are the farm, the land and the close local environment. The farmer's fields of activity operate outward from the farm in a relatively small radius compared with that of the travellers. The field of activity of the travellers may seem more sporadic, but there is a logic and a purpose to the paths they take.